२४

246sk24

उपपदविभक्तौ द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी च

प्रस्तावना

कारकप्रकरणस्य प्रारम्भे इदं प्रतिपादितमेव यत् प्रथमाद्वितीयादयः सप्त सुब्विभक्तयः सन्ति। पुनः सप्त अपि विभक्तयः कारकोपपदभेदेन द्विविधाः भवन्ति। एवञ्च सप्त कारकविभक्तयः भवन्ति। उपपदविभक्तयः सप्त एव भवन्ति। तत्र सप्तसु उपपदविभक्तिषु मध्ये अस्मिन् पाठे उपपदद्वितीयाविभक्तेः उपपदतृतीयाविभक्तेः उपपदचतुर्थीविभक्तेः उपपदपञ्चमीविभक्तेः च वर्णनं क्रियते।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- उपपदद्वितीयाविभक्तिं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- उपपदतृतीयाविभक्तिं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- उपपदचतुर्थीविभक्तिं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- उपपदपञ्चमीविभक्तिं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- वाक्येषु उपपदद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीविभक्तेः शुद्धं प्रयोगं कर्तुं शक्नुयात्।
- वाक्येषु उपपदद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीविभक्तेः प्रयोगं बोद्धुं शक्नुयात्।

[२४.१] अन्तरान्तरेणयुक्ते॥ (२.३.४)

सूत्रार्थः - अन्तरायुक्ते अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयाविभक्तिः भवति। अन्तरेणयुक्ते अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकात् द्वितीयाविभक्तिः भवति इति।

सूत्रावतरणम् - रामं लक्ष्मणं च अन्तरा सीता अस्ति, हरिम् अन्तरेण सुखं नास्ति, इत्यादौ रामादिशब्दात् केन सूत्रेण द्वितीया भवति। न हि अत्र कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया भवितुं शक्नोति। अस् -धातोः अकर्मकत्वेन तद्योगे कर्मत्वासम्भवात्। अतः एवम्भूतेषु वाक्येषु द्वितीयाविधानाय भगवान् पाणिनिः अन्तरान्तरेणयुक्ते इति सूत्रं रचितवान्। तस्यैवात्र व्याख्यानं प्रस्तूयते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं द्वितीयाविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् एकम् अन्तरान्तरेणयुक्ते इति सप्तम्यन्तं पदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे कर्मणि द्वितीया इति सूत्रात् द्वितीया इति

अनुवर्तते। अत्र अन्तरान्तरेणयुक्ते इति पदे द्वन्द्वगर्भतृतीयातत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति - अन्तरा च अन्तरेण च अन्तरान्तरेणौ, ताभ्यां युक्तम् इति अन्तरान्तरेणयुक्तम्, तस्मिन् अन्तरान्तरेणयुक्ते। अन्तरान्तरेणयुक्ते द्वितीया विभक्तिः भवति इति वाक्ययोजना। अत्र अन्तरान्तरेणयुक्ते इति पदस्य अर्थो भवति - अन्तरायुक्ते अर्थे अन्तरेणयुक्ते अर्थे चेति। अत्र विद्यमानात् इत्यस्याध्याहारः क्रियते। एवञ्च सूत्रार्थः भवति - अन्तरायुक्ते अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयाविभक्तिः भवति। अन्तरेणयुक्ते अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकात् द्वितीयाविभक्तिः भवति इति।

उदाहरणम् - रामं लक्ष्मणं च अन्तरा सीता अस्ति। हरिम् अन्तरेण सुखं नास्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

रामं लक्ष्मणं च अन्तरा सीता अस्ति। अत्र वाक्ये अन्तराशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। अत्र अन्तराशब्दस्य अर्थः भवति मध्ये इति। अत्र लक्ष्मणस्य रामस्य च मध्ये सीता अस्ति इति प्रकृतवाक्यस्य अर्थः। अत्र अन्तरापदस्य मध्यरूपार्थेन सह युक्तः अर्थः अस्ति रामः लक्ष्मणश्च। तेन रामशब्दात् लक्ष्मणशब्दात् च अनेन सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति। तेन रामं लक्षणं च अन्तरा सीता अस्ति इति प्रयोगः सिध्यति।

हरिम् अन्तरेण सुखं नास्ति। अत्र वाक्ये अन्तरेणशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। अन्तरेणशब्दस्य अर्थः भवति विना इति। तेन हरिं विना सुखं नास्ति इति प्रकृतवाक्यस्य अर्थः भवति। एवञ्च अन्तरेणपदस्य विनारूपार्थेन सह युक्तः अर्थः अस्ति हरिः। तेन हरिशब्दात् अनेन सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति। तेन हरिम् अन्तरेण सुखं नास्ति इति प्रयोगः सिध्यति।

[२४.२] कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे॥ (२.३.५)

सूत्रार्थः - कालस्य अध्वनः वा द्रव्येण गुणेन क्रियया च सह अत्यन्तसंयोगे सति कालवाचकात् अध्ववाचकात् च शब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति।

सूत्रावतरणम् - मासं गुडधानाः सन्ति, क्रोशं गिरिः अस्ति इत्यादौ मासादिशब्दात् केन सूत्रेण द्वितीया भवति। न हि अत्र कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया भवितुं शक्नोति। अस् -धातोः अकर्मकत्वेन तद्योगे कर्मत्वासम्भवात्। अतः एवम्भूतेषु वाक्येषु द्वितीयाविधानाय भगवान् पाणिनिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति सूत्रं रचितवान्। तस्यैवात्र व्याख्यानं प्रस्तूयते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं द्वितीयाविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। कालाध्वनोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। अत्यन्तसंयोगे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे कर्मणि द्वितीया इति सूत्रात् द्वितीया इति अनुवर्तते। कालाध्वनोः इति पदं समस्तं वर्तते। अत्र च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति - कालश्च अध्वा च इति कालाध्वानौ। तयोः कालाध्वनोः। अत्यन्तसंयोगे इति पदमपि समस्तं वर्तते। अत्र च कर्मधारयसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति - अतिशयितः संयोगः इति अत्यन्तसंयोगः। तस्मिन् अत्यन्तसंयोगे। कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे द्वितीयाविभक्तिः इति वाक्ययोजना। अत्र कालाध्वनोः कैः अत्यन्तसंयोगे इति

जिज्ञासायाम् द्रव्यगुणक्रियाभिः सह इति लभ्यते। एवं कस्मात् द्वितीया भवति इति जिज्ञासायां कालवाचकात् अध्ववाचकात् इति लभ्यते। एवञ्च सूत्रार्थः भवति कालस्य अध्वनः वा द्रव्येण गुणेन क्रियया च सह अत्यन्तसंयोगे सति कालवाचकात् अध्ववाचकात् च शब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - मासं गुडधानाः भवन्ति। रामः मासं सुखी भवति। छात्रः मासं पठति। क्रोशं गिरिः अस्ति। क्रोशं कुटिला नदी अस्ति। छात्रः क्रोशं पठति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

मासं गुडधानाः भवन्ति। अत्र मासः कालः अस्ति, गुडधानाः द्रव्यम् अस्ति। गुडधानाः गुडेन धान्येन च युक्तः खाद्यपदार्थविशेषः। एवञ्च वर्षे कस्मिंश्चित् मासे प्रतिदिनं गुडधानाः भोजनाय भवन्ति इति वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति। ततश्चात्र कालस्य मासस्य द्रव्येण गुडधानैः सह अत्यन्तसंयोगो वर्तते इति प्रतिभाति। अतः अत्र कालवाचकात् मासशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः सञ्जाता। तेन च मासं गुडधानाः भवन्ति इति सिद्धम्।

रामः मासं सुखी भवति। अत्र मासः कालः अस्ति। सुखं गुणः अस्ति। एवञ्च वर्षे कस्मिंश्चित् मासे रामनामकः कश्चित् जनः सम्पूर्णं मासं (व्याप्य) सुखी तिष्ठति इति वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति। ततश्चात्र कालस्य मासस्य गुणेन सुखेन सह अत्यन्तसंयोगो वर्तते इति प्रतिभाति। अतः अत्र कालवाचकात् मासशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः सञ्जाता। तेन च रामः मासं सुखी भवति इति सिद्धम्।

छात्रः मासं पठति। अत्र मासः कालः अस्ति। पठनं क्रिया अस्ति। एवञ्च वर्षे परीक्षाकालस्य मासे कश्चित् छात्रः सम्पूर्णं मासं पठति इति वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति। ततश्चात्र कालस्य मासस्य पठनरूपक्रियया सह अत्यन्तसंयोगो वर्तते इति प्रतिभाति। अतः अत्र कालवाचकात् मासशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः सञ्जाता। तेन च छात्रः मासं पठति इति सिद्धम्।

क्रोशं गिरिः अस्ति। अत्र क्रोशः अध्वा (पन्थाः मार्गः) अस्ति, गिरिः द्रव्यम् अस्ति। क्रोशपरिमाणात्मकः गिरिः इति अस्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति। ततश्चात्र अध्वनः क्रोशस्य द्रव्येण गिरिणा सह अत्यन्तसंयोगो वर्तते इति प्रतिभाति। अतः अत्र अध्ववाचकात् क्रोशशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः सञ्जाता। तेन च क्रोशं गिरिः अस्ति इति सिद्धम्।

क्रोशं कुटिला नदी अस्ति। अत्र क्रोशः अध्वा अस्ति। कौटिल्यं गुणः अस्ति। अत्र क्रोशं यावत् नदी कौटिल्यगुणवती (वक्रा) इति वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति। ततश्चात्र अध्वनः क्रोशस्य कौटिल्यगुणेन सह अत्यन्तसंयोगो वर्तते इति प्रतिभाति। अतः अत्र अध्ववाचकात् क्रोशशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः सञ्जाता। तेन च क्रोशं कुटिला नदी अस्ति इति सिद्धम्।

छात्रः क्रोशं पठति। अत्र क्रोशः अध्वा अस्ति, पठनं क्रिया अस्ति। एवञ्च वर्षे परीक्षासमये कश्चित् छात्रः यदा परीक्षां दातुं गच्छति तदा सः क्रोशं पठन् गच्छति इति वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति। ततश्चात्र क्रोशस्य अध्वनः पठनरूपक्रियया सह अत्यन्तसंयोगो वर्तते इति प्रतिभाति। अतः अत्र अध्ववाचकात् क्रोशशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः सञ्जाता। तेन च छात्रः क्रोशं पठति इति सिद्धम्।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - उभयतः इत्यस्य योगे द्वितीया कार्या। सर्वतः इत्यस्य योगे द्वितीया कार्या। धिक् इत्यस्य योगे द्वितीया कार्या। उपर्युपरि इत्यस्य योगे द्वितीया कार्या। अध्यधि इत्यस्य योगे द्वितीया कार्या। अधोऽधः इत्यस्य योगे द्वितीया कार्या। एवं कुत्रचित् एतेषां शब्दानाम् अप्रयोगे अपि शिष्टप्रयोगसिद्धये द्वितीया कार्या।

उदाहरणम् - ग्रामम् उभयतः नदी अस्ति। कृष्णं सर्वतः गोपाः सन्ति। चौरं धिक्। लोकम् उपर्युपरि हरिः अस्ति। लोकम् अध्यधि हरिः अस्ति। लोकम् अधोऽधः हरिः अस्ति। कृष्णम् ऋते सुखं नास्ति।

ग्रामम् उभयतः नदी अस्ति। इदम् उभयतः इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र उभयतः इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता। किन्तु वार्तिककारेण उभयतः इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन ग्रामम् उभयतः नदी अस्ति इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र उभयतः इति शब्दस्य पार्श्वद्वये इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य वाक्यस्य ग्रामस्य पार्श्वद्वये नदी अस्ति इत्यर्थः भवति।

कृष्णं सर्वतः गोपाः सन्ति। इदम् सर्वतः इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र सर्वतः इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण सर्वतः इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन कृष्णं सर्वतः गोपाः सन्ति इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र सर्वतः इति शब्दस्य सर्वेषु पार्श्वेषु इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपाः सन्ति इत्यर्थः भवति।

चौरं धिक्। इदं धिक् इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र धिक् इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण धिक् इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन चौरं धिक् इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र धिक् इति शब्दस्य निन्दा इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य चौरस्य निन्दा इत्यर्थः भवति।

लोकम् उपर्युपरि हरिः अस्ति। इदम् उपर्युपरि इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र उपर्युपरि इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण उपर्युपरि इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन

वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन लोकम् उपर्युपरि हरिः अस्ति इति वाक्यं सिद्धम्। उपर्युपरि इत्यस्य ऊर्ध्वदिशि इत्यर्थः। तेन अस्य वाक्यस्यार्थो भवति - लोकस्य ऊर्ध्वदिशि हरिः अस्ति।

लोकम् अध्यधि हरिः अस्ति। इदम् अध्यधि इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र अध्यधि इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण अध्यधि इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन लोकम् अध्यधि हरिः अस्ति इति वाक्यं सिद्धम्। अध्यधि इत्यस्य समीपदेशे इत्यर्थः। तेन अस्य वाक्यस्यार्थो भवति - लोकस्य समीपदेशे हरिः अस्ति।

लोकम् अधोऽधः हरिः अस्ति। इदम् अधोऽधः इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र अधोऽधः इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण अधोऽधः इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन लोकम् अधोऽधः हरिः अस्ति इति वाक्यं सिद्धम्। उपर्युपरि इत्यस्य अधोदिशि इत्यर्थः। तेन अस्य वाक्यस्यार्थो भवति - लोकस्य अधोदिशि हरिः अस्ति।

कृष्णम् ऋते सुखं नास्ति। इदम् ऋते इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र ऋते इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण ऋते इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन कृष्णम् ऋते सुखं नास्ति इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र इति ऋते इति शब्दस्य विना इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य कृष्णं विना सुखं नास्ति इत्यर्थः भवति। ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् प्रयोगोऽपि दृश्यते।

अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः अभितः परितः समया निकषा हा प्रति इति एतेषां शब्दानां प्रयोगे अपि द्वितीया कार्या।

उदाहरणम् - ग्रामम् अभितः जलम् अस्ति। ग्रामं परितः वनम् अस्ति। ग्रामं समया। ग्रामं निकषा। कृष्णाभक्तं हा। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्।

ग्रामम् अभितः जलम् अस्ति। इदम् अभितः इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र अभितः इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण अभितः इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन ग्रामम् अभितः जलम् अस्ति इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र अभितः इति शब्दस्य पार्श्वद्वये इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य वाक्यस्य ग्रामस्य पार्श्वद्वये जलम् अस्ति इत्यर्थः भवति।

ग्रामं परितः वनम् अस्ति। इदम् परितः इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र परितः इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण परितः इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन ग्रामं परितः वनम् अस्ति इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र परितः इति शब्दस्य सर्वेषु पार्श्वेषु इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य वाक्यस्य ग्रामस्य सर्वेषु पार्श्वेषु वनम् अस्ति इत्यर्थः भवति।

ग्रामं समया। इदम् समया इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र समया इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण समया इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन ग्रामं समया इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र समया इत्यस्य समीपम् इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य वाक्यस्यार्थो भवति - ग्रामस्य समीपम् इति।

ग्रामं निकषा। इदम् निकषा इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र निकषा इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण निकषा इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन ग्रामं निकषा इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र निकषा इति शब्दस्य समीपम् इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य वाक्यस्य - ग्रामस्य समीपम् इत्यर्थः भवति।

कृष्णाभक्तं हा। इदम् हा इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र हा - शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण हा इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन कृष्णाभक्तं हा इति वाक्यं सिद्धम्। अत्र हा इति शब्दस्य निन्दा इत्यर्थः अस्ति। एवञ्च अस्य वाक्यस्य - कृष्णाभक्तस्य निन्दा इत्यर्थः भवति।

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्। इदं प्रति इत्यस्य योगे द्वितीयाविभक्तेः उदाहरणम् अस्ति। अत्र प्रति इत्यस्य प्रयोगः अस्ति। तस्य प्रयोगे च केनापि अन्येन सूत्रेण वार्तिकेन वा द्वितीया नैव प्राप्ता आसीत् अपि तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिः प्राप्ता आसीत्। किन्तु वार्तिककारेण प्रति इत्यस्य प्रयोगे द्वितीयाविधायकं वार्तिकं विरचितम्। अतः षष्ठी शेषे इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन वार्तिकेन द्वितीयायाः विधानं भवति। तेन बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् सिद्धम्। अत्र प्रति इति उपसर्गः, न तु कर्मप्रवचनीयः। प्रतिभाति इत्यस्य स्फुरति इत्यर्थः। यद्यपि भाति इत्यस्य स्फुरति इत्यर्थः नास्ति तथापि प्रति इति उपसर्गयोगवशात् तस्य स्फुरति इत्यर्थः भवति।

पाठगतप्रश्नाः -१

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते। लघूत्तराणि लिखत।

१. अन्तरान्तरेणयुक्ते इत्यत्र कः समासः, कश्च विग्रहः।

२. अन्तराशब्दस्य उदाहरणं लिखत।

३. अन्तरेणशब्दस्य उदाहरणं लिखत।

४. अन्तरा इति शब्दस्य अन्तरेण इति शब्दस्य च कोऽर्थः।

५. कालाध्वनोः इति पदे कः समासः। कश्च विग्रहः।

६. मासं गुडधानाः भवन्ति इत्युदाहरणे मासमिति द्वितीया केन सूत्रेण।

७. क्रोशं कुटिला नदी अस्ति इत्युदाहरणे क्रोशमिति द्वितीया केन सूत्रेण।

८. ग्रामम् उभयतः नदी अस्ति इत्युदाहरणे ग्राममिति द्वितीया कथम्।

९. कृष्णम् ऋते सुखं नास्ति इत्युदाहरणे ऋते इत्यस्यार्थः कः।

१०. ग्रामम् अभितः जलम् अस्ति इत्युदाहरणे ग्राममिति द्वितीया कथम्।

११. हा कृष्णाभक्तम् इत्यस्य कोऽर्थः।

[२४.३] इत्थम्भूतलक्षणे॥ (२.३.२१)

सूत्रार्थः - विशेषणयुक्तस्य ज्ञापके विद्यमानात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति।

सूत्रावतरणम् - जटाभिः तापसः इत्यादिवाक्येषु जटादिशब्दात् केन सूत्रेण तृतीया भवति। न हि अत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यादिसूत्रैः तृतीया भवितुं शक्नोति। जटादीनां कर्तृकरणसंज्ञकत्वाभावात्। नापि अत्र सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रेण तृतीया भवितुम् अर्हति सहार्थस्य अप्रतीतेः। अतः एवम्भूतेषु लक्ष्येषु तृतीयाविधानाय भिन्नमेव सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः। तच्च सूत्रम् इत्थम्भूतलक्षणे इति सूत्रम्। तस्यैवात्र व्याख्यानं प्रस्तूयते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं तृतीयाविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् एकमेव इत्थम्भूतलक्षणे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रात् तृतीया इति अनुवर्तते। अत्र इत्थम्भूतलक्षणे इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति इत्थम्भूतस्य लक्षणम् इति इत्थम्भूतलक्षणम्। तस्मिन् इत्थम्भूतलक्षणे। अत्र इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयाविभक्तिः भवति इति वाक्ययोजना। इत्थम्भूतलक्षणे इत्यस्य च 'विशेषणयुक्तस्य ज्ञापके' इत्यर्थः। विद्यमानात् शब्दात् इत्यस्य अध्याहारः क्रियते। ततश्च सूत्रार्थो भवति - विशेषणयुक्तस्य ज्ञापके विद्यमानात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति। फलितार्थश्च भवति विशेषणयुक्तज्ञापकवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - जटाभिः तापसः अस्ति। कमण्डलुना छात्रः प्रतीयते। यज्ञोपवीतेन ब्राह्मणः दृश्यते। दण्डेन सन्न्यासी। गन्धेन पृथिवी।

सूत्रार्थसमन्वयः -

जटाभिः तापसः अस्ति। अत्र विशेषणयुक्तः अस्ति तापसः पुरुषः। यतोहि अत्र तापसः पुरुषः इत्यस्यार्थो भवति तापसत्वयुक्तः पुरुषः। तत्र च तापसत्वं विशेषणम् अस्ति। तेन युक्तः पुरुषः अस्ति। तस्य ज्ञापिका अस्ति जटा। यतोहि जटां दृष्टैव ज्ञायते यदयं पुरुषः तापसत्वयुक्तः अस्ति। अतः विशेषणयुक्तज्ञापकजटावाचकात् जटाशब्दात् तृतीया विभक्तिः भवति। तेन च निरुक्तं वाक्यं सिध्यति।

कमण्डलुना छात्रः प्रतीयते। अत्र विशेषणयुक्तः अस्ति छात्रः। यतोहि अत्र छात्रः इत्यस्यार्थो भवति छात्रत्ववान्। तत्र च छात्रत्वं विशेषणम् अस्ति। तेन युक्तः कश्चित् जनः अस्ति। तस्य ज्ञापकः अस्ति कमण्डलुः। यतोहि कमण्डलुं दृष्टैव ज्ञायते यदयं जनः छात्रत्वयुक्तः अस्ति। अतः विशेषणयुक्तज्ञापककमण्डलुवाचकात् कमण्डलुशब्दात् तृतीया विभक्तिः भवति। तेन च निरुक्तं वाक्यं सिध्यति।

[२४.४] येनाङ्गविकारः॥ (२.३.२०)

सूत्रार्थः - येन विकृतेन अङ्गेन शरीरस्य विकारः प्रतीयते तादृशविकृताङ्गवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति।

सूत्रावतरणम् - अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः इत्यादौ अक्ष्यादिशब्दात् केन सूत्रेण तृतीया भवति। न हि अत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यादिसूत्रैः तृतीया भवितुं शक्नोति। अक्ष्यादीनां कर्तृकरणसंज्ञकत्वाभावात्। नापि अत्र सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रेण तृतीया भवितुम् अर्हति सहार्थस्य अप्रतीतेः। अतः एवम्भूतेषु लक्ष्येषु तृतीयाविधानाय भिन्नमेव सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः। तच्च सूत्रं येनाङ्गविकारः इति सूत्रम्। तस्यैवात्र व्याख्यानं प्रस्तूयते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं तृतीयाविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। येन इति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। अङ्गविकारः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अङ्गविकारः इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति अङ्गस्य विकारः इति अङ्गविकारः। अस्मिन् सूत्रे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रात् तृतीया इति अनुवर्तते। अत्र येन अङ्गविकारः ततः तृतीयाविभक्तिः भवति इति वाक्ययोजना। येन इत्यस्य विकृतेन अङ्गेन इत्यर्थः। अङ्गविकारः इत्यस्य शरीरविकारः इत्यर्थः। एवञ्च सूत्रार्थः भवति - येन विकृतेन अङ्गेन शरीरस्य विकारः प्रतीयते तादृशविकृताङ्गवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - नेत्रेण काणः पुरुषः। पादेन खञ्जः वृषभः। नेत्राभ्याम् अन्धः सूरदासः।

सूत्रार्थसमन्वयः -

नेत्रेण काणः पुरुषः। अत्र विकृतम् अङ्गमस्ति नेत्रम्। तेन च विकृतेन अङ्गेन नेत्रेण शरीरे विकारः सूच्यते। अतः तादृशविकृताङ्गवाचकात् नेत्रशब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति। अतः नेत्रेण काणः पुरुषः अस्ति इति वाक्यं सिध्यति।

पादेन खञ्जः वृषभः। अत्र विकृतम् अङ्गमस्ति पादः। तेन च विकृतेन अङ्गेन पादेन शरीरे विकारः सूच्यते। अतः तादृशविकृताङ्गवाचकात् पादशब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति। पादेन खञ्जः वृषभः अस्ति इति वाक्यं सिध्यति।

नेत्राभ्याम् अन्धः सूरदासः। अत्र विकृतम् अङ्गमस्ति नेत्रम्। तेन च विकृतेन अङ्गेन नेत्रेण शरीरे विकारः सूच्यते। अतः तादृशविकृताङ्गवाचकात् नेत्रशब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति। नेत्राभ्याम् अन्धः सूरदासः इति वाक्यं सिध्यति।

[२४.५] सहयुक्तेऽप्रधाने॥ (२.३.१९)

सूत्रार्थः - सहार्थकशब्दप्रयोगे अमुख्यार्थवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं तृतीयाविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। सहयुक्ते इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अप्रधाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रात् तृतीया इति अनुवर्तते। अत्र सहयुक्ते इत्यत्र तृतीयातत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति - सहेन युक्तः इति सहयुक्तः। तस्मिन् सहयुक्ते। अप्रधाने इत्यत्र नञ्तत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति - न प्रधानम् इति अप्रधानम्। तस्मिन् अप्रधाने। सहयुक्ते अप्रधाने तृतीया विभक्तिः भवति इति वाक्ययोजना। अत्र सहयुक्ते इत्यस्य सहार्थकशब्दप्रयोगे इत्यर्थः। अप्रधाने इत्यस्य अमुख्ये इत्यर्थः। अत्र विद्यमानात् शब्दात् इत्यनयोः पदयोः अध्याहारः क्रियते। एवञ्च सूत्रार्थः भवति सहार्थकशब्दप्रयोगे अमुख्ये अर्थे विद्यमानात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति। अस्य फलितार्थः भवति - सहार्थकशब्दप्रयोगे अमुख्यार्थवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - पुत्रेण सह पिता गच्छति। शिष्येण साकं गुरुः गच्छति। लक्ष्मणेन समं रामः खादति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

पुत्रेण सह पिता गच्छति। अस्मिन् वाक्ये सहार्थकस्य सहशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् च प्रयोगे गमनक्रियायाम् पितुः साक्षाद् अन्वयः प्रतीयते। गमनक्रियायाम् पुत्रस्य अन्वयः सहशब्दबलात् प्रतीयते। अतः पिता मुख्यः। पुत्रः अमुख्यः। एवञ्च सहार्थकशब्दप्रयोगे अमुख्यार्थवाचकात् पुत्रशब्दात् अनेन सूत्रेण तृतीया विभक्तिः भवति। तेन पुत्रेण सह पिता गच्छति। इति वाक्यं सिध्यति।

शिष्येण साकं गुरुः गच्छति। अस्मिन् वाक्ये सहार्थकस्य साकम् इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् च प्रयोगे गमनक्रियायाम् गुरोः साक्षाद् अन्वयः प्रतीयते। गमनक्रियायाम् शिष्यस्य अन्वयः

सहशब्दबलात् प्रतीयते। अतः गुरुः मुख्यः। शिष्यः अमुख्यः। एवञ्च सहार्थकस्य साकम् इति शब्दस्य प्रयोगे अमुख्यार्थवाचकात् शिष्यशब्दात् अनेन सूत्रेण तृतीया विभक्तिः भवति। तेन शिष्येण साकं गुरुः गच्छति। इति वाक्यं सिध्यति।

लक्ष्मणेन समं रामः खादति। अस्मिन् वाक्ये सहार्थकस्य समम् इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् च प्रयोगे खादनक्रियायाम् रामस्य साक्षाद् अन्वयः प्रतीयते। खादनक्रियायाम् लक्ष्मणस्य अन्वयः सहशब्दबलात् प्रतीयते। अतः रामः मुख्यः। लक्ष्मणः अमुख्यः। एवञ्च सहार्थकस्य समम् इति शब्दस्य प्रयोगे अमुख्यार्थवाचकात् लक्ष्मणशब्दात् अनेन सूत्रेण तृतीया विभक्तिः भवति। तेन लक्ष्मणेन समं रामः खादति इति वाक्यं सिध्यति।

अत्रायं विशेषः - इदं सूत्रं सहार्थकशब्दानां योगे तु प्रवर्तते एव। किन्तु यत्र सहशब्दस्य वाक्ये प्रयोगः नास्ति किन्तु सहार्थः प्रतीयमानः अस्ति तत्रापि इदं सूत्रं प्रवर्तते।

अत्रायं विशेषः - अत्रः कः मुख्यः कः अमुख्यः इत्यत्र प्रयोगकर्तुः इच्छा एवं कारणम्। प्रयोगकर्ता यं मुख्यत्वेन प्रतिपादयितुमिच्छति सः मुख्यः, यं च अमुख्यत्वेन प्रतिपादयितुमिच्छति सः अमुख्यः। एवञ्च यदा पुत्रः अमुख्यः इति इच्छा तदा पुत्रपदात् तृतीया। तदा च पुत्रेण सह पिता गच्छति इति प्रयोगः। यदा पिता अमुख्यः इति इच्छा तदा पितृपदात् तृतीया तदा च पित्रा सह पुत्रः गच्छति इति प्रयोगः। एवमेव इच्छानुसारं शिष्येण साकं गुरुः गच्छति इति प्रयोगः भवति। तथैव गुरुणा साकं शिष्यः गच्छति इत्यपि प्रयोगः भवति। एवमेव लक्ष्मणेन समं रामः खादति इति प्रयोगः भवति। तथैव रामेण सह लक्ष्मणः खादति इत्यपि प्रयोगः भवति।

पाठगतप्रश्नाः -२

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१२. सहयुक्ते इत्यत्र कः समासः, कश्च विग्रहः।

१३. अङ्गविकारः इत्यत्र कः समासः कश्च विग्रहः।

१४. अङ्गविकारः इति पदस्य कः अर्थः।

१५. लक्षणशब्दस्य कः अर्थः।

१६. इत्थम्भूतलक्षणे इत्यत्र कः समासः कश्च विग्रहः।

१७. उभयतः अभितः इत्यनयोः कः अर्थः।

१८. सर्वतः परितः इत्यनयोः कः अर्थः।

[२४.६] नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च॥ (२.३.१६)

सूत्रार्थः - नमोयुक्तात्, स्वस्तियुक्तात्, स्वाहायुक्तात्, स्वधायुक्तात्, अलंयुक्तात्, वषड्युक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं चतुर्थीविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अस्मिन् सूत्रे चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रात् चतुर्थी इति अनुवर्तते। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगात् इत्यत्र द्वन्द्वगर्भतृतीयातत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति नमश्च स्वस्तिश्च स्वाहा च स्वधा च अलं च वषड् च इति नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्। तेन योगः इति नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगः। तस्मात् नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगात्। अत्र योगशब्दस्य प्रत्येकं नमः इत्यादिशब्देन सह सम्बन्धः भवति। योगात् इत्यस्य युक्तात् इत्यर्थः। एवञ्च नमोयुक्तात्, स्वस्तियुक्तात्, स्वाहायुक्तात्, स्वधायुक्तात्, अलंयुक्तात्, वषड्युक्तात् इति तस्य अर्थः लभ्यते। एवञ्च सूत्रार्थः भवति - नमोयुक्तात् स्वस्तियुक्तात् स्वाहायुक्तात् स्वधायुक्तात् अलंयुक्तात् वषड्युक्तात् शब्दात् चतुर्थीविभक्तिः भवति इत्यर्थः लभ्यते।

उदाहरणम् - हरये नमः। इन्द्राय स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। दैत्येभ्यः अलं हरिः। इन्द्राय वषड्।

सूत्रार्थसमन्वयः -

हरये नमः। नमः पदस्य नमनम् इत्यर्थः। अत्र नमोयुक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति अंशेन चतुर्थीविभक्तिः प्राप्ता। तत्र कस्मात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति चेदुच्यते यम् उद्दिश्य नमनं विधीयते तद्वाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भविष्यति। यथा हरये नमः, इत्यत्र कश्चित् जनः हरिम् उद्दिश्य नमनं करोति तस्मात् हरिशब्दात् चतुर्थी विभक्तिः सञ्जाता। तेन हरये नमः इति वाक्यं सिद्धम्।

प्रजाभ्यः स्वस्ति। स्वस्तिशब्दस्य मङ्गलम् इत्यर्थः। अत्र स्वस्तियुक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति अंशेन चतुर्थीविभक्तिः प्राप्ता। तत्र कस्मात् शब्दात् चतुर्थी स्यादिति चेत् यस्य मङ्गलम् इष्टमस्ति तद्वाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भविष्यति। यथा प्रजाभ्यः स्वस्ति, अत्र प्रजायाः मङ्गलमिष्टमस्ति अतः प्रजाशब्दात् चतुर्थी विभक्तिः सञ्जाता। तेन प्रजाभ्यः स्वस्ति इति सिद्धम्। एवमेव गोभ्यः स्वस्ति भूयात् इत्यादावपि बोध्यम्।

इन्द्राय स्वाहा। स्वाहाशब्दस्य त्यागः इत्यर्थः। अत्र स्वाहायुक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति अंशेन चतुर्थीविभक्तिः प्राप्ता। तत्र कस्मात् शब्दात् चतुर्थी स्यादिति चेद् यमुद्दिश्य त्यागो विधीयते। तद्वाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। यथा इन्द्राय स्वाहा। अत्र इन्द्रम् उद्दिश्य त्यागो विधीयते, अतः इन्द्रशब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। तेन इन्द्राय स्वाहा इति वाक्यं सिद्धम्।

पितृभ्यः स्वधा। स्वधाशब्दस्यापि त्यागः इत्यर्थः। स्वधायुक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति अंशेन चतुर्थीविभक्तिः प्राप्ता। तत्र कस्मात् शब्दात् चतुर्थी इति चेद् यमुद्दिश्य त्यागो विधीयते। तद्वाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः स्यात्। यथा पितृभ्यः स्वधा, अत्र पित्रुद्देश्यकः त्यागः विधीयते तस्मात् पितृशब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। तेन पितृभ्यः स्वधा इति वाक्यं सिद्धम्।

दैत्येभ्यः अलं हरिः। अलमिति शब्दस्य सामार्थ्यवान् इत्यर्थः। अत्र अलंयुक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति अंशेन चतुर्थीविभक्तिः प्राप्ता। तत्र कस्मात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति चेदुच्यते यदपेक्षया सामर्थ्यं प्रतिपाद्यते तद्वाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। यथा दैत्येभ्यः अलं हरिः इत्यत्र दैत्यापेक्षया सामर्थ्यं हरौ अस्तीति प्रतिपाद्यते अतः दैत्यवाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। तेन दैत्येभ्यः अलं हरिः इति वाक्यं सिद्धम्।

अत्रायं विशेषः - अत्रेदमपि बोध्यं यदनेन सूत्रेण अलमर्थकशब्दान्तरयोगे अपि चतुर्थी विभक्तिः विधीयते। यथा दैत्येभ्यः प्रभुः हरिः। दैत्येभ्यः समर्थः हरिः। दैत्येभ्यः शक्तः हरिः। एतेषामपि वाक्यानां दैत्यहननादिसम्बन्धिसामर्थ्यवान् हरिः इत्यर्थः। एवम् मल्लाय अलं मल्लः। मल्लाय प्रभुः मल्लः। मल्लाय प्रभवति मल्लः इत्यादि।

इन्द्राय वषड्। वषड्शब्दस्यापि त्यागः इत्यर्थः। वषड्युक्तात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति इति अंशेन चतुर्थीविभक्तिः प्राप्ता। तत्र कस्मात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवतीति चेदुच्यते यमुद्दिश्य त्यागो विधीयते तद्वाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। यथा इन्द्राय वषड्, इत्यत्र इन्द्रम् उद्दिश्य त्यागो विधीयते, अतः इन्द्रवाचकात् शब्दात् चतुर्थी विभक्तिः भवति। तेन इन्द्राय वषड् इति वाक्यं सिद्धम्।

[२४.७] अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ (२.३.२९)

सूत्रार्थः - अन्ययोगे आराद् -योगे इतरयोगे ऋतेयोगे दिक्शब्दयोगे अञ्चूत्तरपदयोगे आच्प्रत्ययान्तयोगे आहिप्रत्ययान्तयोगे च प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भवति।

सूत्रावतरणम् - कृष्णात् अन्यः रामः इत्यादौ कृष्णादिपदात् केन सूत्रेण पञ्चमी। न हि प्रकृते अपादाने पञ्चमी इति सूत्रेण पञ्चमी भवितुमर्हति, कृष्णस्य अपादानसंज्ञकत्वाभावात्। अतः एवम्भूतेषु स्थलेषु पञ्चमीविधानाय भगवान् पाणिनिः भिन्नमेव सूत्रं रचितवान्। तच्च सूत्रं भवति - अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सूत्रम्। तस्यैवात्र व्याख्यानं प्रस्तूयते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं पञ्चमीं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सप्तम्यन्तम् एकमेव पदमस्ति। अत्र अपादाने पञ्चमी इति सूत्रात् पञ्चमी इति पदम् अनुवर्तते। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र द्वन्द्वगर्भतृतीयातत्पुरुषसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति अन्यश्च आराच्च इतरश्च ऋते च दिक्शब्दश्च अञ्चूत्तरपदञ्च आच्च आहिश्च इति अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहयः। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहिभिः युक्तम् इति अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तम्। तस्मिन् अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति नियमेन यक्ते इत्यस्य प्रत्येकम् अन्यादिपदैः सह सम्बन्धः भवति। तेन अस्य पदस्य अर्थः भवति - अन्ययुक्ते आराद्युक्ते इतरयुक्ते ऋतेयुक्ते दिक्शब्दयुक्ते अञ्चूत्तरपदयुक्ते आच्युक्ते आहियुक्ते इति। अत्र युक्ते इत्यस्य योगे इत्यर्थो बोध्यः। प्रातिपदिकात् इत्यस्याध्याहारः कर्तव्यः। ततश्च सूत्रार्थः भवति - अन्ययोगे

आराद्योगे इतरयोगे ऋतेयोगे दिक्शब्दयोगे अञ्चूत्तरपदयोगे आच्प्रत्ययान्तयोगे आहिप्रत्ययान्तयोगे च प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - कृष्णात् अन्यः रामः। वनाद् आरात् ग्रामः। कृष्णात् इतरः बलरामः। रामात् ऋते सुखं नास्ति। वनात् पूर्वः ग्रामः। ग्रामात् प्राक्। ग्रामाद् दक्षिणा। ग्रामात् दक्षिणाहि।

सूत्रार्थसमन्वयः -

कृष्णात् अन्यः रामः अस्ति। इदम् अन्ययोगे प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भवति इति वाक्यस्य उदाहरणम् अस्ति। तत्र अन्ययोगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी स्यादिति चेदुच्यते। अन्यशब्दस्य अर्थः भवति भिन्नः इति। एवञ्च यस्य भेदः प्रतिपाद्यते तादृशार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् एव पञ्चमी विभक्तिः भवति। प्रकृते कृष्णस्य भेदः रामे अस्ति इति वक्तुम् इच्छति वाक्यस्य प्रयोगकर्ता। अतः कृष्णप्रातिपदिकादेव पञ्चमी न तु रामप्रातिपदिकात्। यदा च रामस्य भेदः कृष्णे अस्ति इत्यर्थः स्याद् तदा तु रामात् अन्यः कृष्णः अस्ति इति रामप्रातिपदिकात् एव पञ्चमी भविष्यति। एवमेव सर्वत्र उदाहरणेषु बोध्यम्।

अत्रायं विशेषः - अत्र सूत्रे अन्यपदेन अन्यशब्दस्य पर्यायभूतानां समेषां शब्दानां ग्रहणं विवक्षितमस्ति। अन्य इत्यस्य च भिन्नः भेदवान् इत्यर्थः एवञ्च तेषां योगे अपि पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति, तत्र एतेषां शब्दानां योगे कस्मात् पञ्चमी स्यादिति चेत् यस्य भेदः प्रतिपादनीयः अस्ति तादृशार्थवाचकात् शब्दात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यतीति। एवञ्च कृष्णात् अन्यः बलरामः। रामात् भिन्नः भरतः। भरतात् इतरः लक्ष्मणः। घटात् भेदवान् पटः इत्यादौ सर्वत्र पञ्चमी सिध्यति।

वनाद् आरात् ग्रामः। अत्र आराद्योगे प्रातिपादिकात् पञ्चमी विभक्तिः भवति इत्यंशस्य इदमुदाहरणमस्ति। तत्र आराद् -योगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति इति चेद् आराद् इति शब्दस्य 'आरात् दूरसमीपयोः' इति कोशप्रामाण्यात् दूरं समीपं चार्थः। एवञ्च यदपेक्षया दूरत्वं समीपत्वं वा प्रतिपाद्यते तद्वाचकात् शब्दात् पञ्चमी भविष्यति। वनात् आरात् ग्रामः इत्यस्य वनस्य दूरं समीपं वा ग्रामः इत्यर्थः। एवञ्च वनापेक्षया ग्रामस्य दूरत्वं सामीप्यं वा प्रतिपाद्यते। अतः वनशब्दात् पञ्चमी विभक्तिः जाता। तेन वनाद् आराद् ग्रामः इति वाक्यं सिद्धम्।

कृष्णात् इतरः बलरामः। अत्र इतरयोगे प्रातिपदिकात् पञ्चमीविभक्तिः भवति इत्यंशस्य इदमुदाहरणमस्ति। तत्र इतरयोगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमीविभक्तिः भविष्यति इति चेद् इतरशब्दस्यापि भिन्नः इत्यर्थः। एवञ्च यस्य भेदः प्रतिपाद्यते तादृशार्थवाचकात् प्रातिपादिकात् पञ्चमीविभक्तिः भविष्यति। यथा प्रकृतोदाहरणे कृष्णस्य भेदः बलरामे अस्ति इति प्रातिपाद्यते। तस्मात् कृष्णप्रातिपादिकात् पञ्चमी जाता। तेन कृष्णात् इतरः बलरामः इति सिद्धम्।

कृष्णात् ऋते। ऋतेयोगे पञ्चमी विभक्तिः भवति इत्यंशस्य इदमुदाहरणमस्ति। तत्र ऋते योगे कस्मात् पञ्चमीविभक्तिः भवति इति चेत् 'ऋते नाना च वर्जने' इति कोशप्रामाण्यात् ऋतेशब्दस्य अत्यन्ताभावः इत्यर्थः। एवञ्च अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवाचकात् शब्दात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति।

कृष्णात् ऋते इत्यादौ यथा। अस्य हि कृष्णप्रतियोगिकाभावः इत्यर्थः। एवं चात्र अभावस्य प्रतियोगी कृष्णः। अतः कृष्णशब्दात् पञ्चमी विभक्तिः अभवत्। तेन कृष्णात् ऋते इति सिद्धम्।

वनात् पूर्वः ग्रामः। अत्र दिक्शब्दार्थयोगे पञ्चमी विभक्तिः भवति इत्यंशस्य इदमुदाहरणमस्ति।। तत्र दिक्छब्दयोगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमीविभक्तिः भवति इति चेदुच्यते दिक्शब्दयोगे दिशः अवधित्वेन विवक्षितार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति। यथा वनात् पूर्वः ग्रामः इत्यादौ पूर्वत्वस्य अवधित्वेन वनं विवक्षितमस्ति। अतः वन इति प्रातिपदिकात् पञ्चमी भवति। तेन वनाद् पूर्वः ग्रामः इति सिद्धम्।

ग्रामात् प्राग् वनम् अस्ति। अत्र अञ्चूत्तरपदयोगे प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भवति इत्यंशेन पञ्चमी विभक्तिः प्राप्ता वर्तते। तत्र अञ्चूत्तरपदयोगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी भवति इति चेत् अञ्चूत्तरपदानि अपि दिग्वाचकानि भवन्तीति कृत्वा तेषां योगे अपि अवधिभूतार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति। यथा ग्रामात् प्राग् वनम् इत्यत्र प्राग् इति अञ्चूत्तरपदमस्ति। अस्य च पूर्वदिगित्यर्थः। तदवधित्वेन च ग्रामो विवक्षितः। अतः ग्रामशब्दात् पञ्चमी विभक्तिः जाता। तेन ग्रामात् प्राग् वनम् इति वाक्यं सिद्धम्। अस्य च ग्रामावधिकपूर्वदिग्वर्ति वनम् इत्यर्थः।

ग्रामात् दक्षिणा। अत्र आच्प्रत्ययान्तयोगे पञ्चमी विभक्तिः भवति इत्यंशेन पञ्चमी विभक्तिः प्राप्ता वर्तते। तत्र आच्प्रत्ययान्तयोगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी भवति इति चेत् आच्प्रत्ययान्तशब्दाः अपि दिग्वाचकाः भवन्ति अतः तेषां योगे अपि अवधिभूतार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति। यथा ग्रामात् दक्षिणा इत्यादौ दक्षिणाशब्दः आच्प्रत्ययान्तः अस्ति। अस्य च दक्षिणादिग् इत्यर्थः। तस्याः दक्षिणदिशः अवधित्वेन चात्र ग्रामः विवक्षितः। अतः ग्रामशब्दात् पञ्चमी विभक्तिः जाता। तेन च ग्रामात् दक्षिणा इति वाक्यं सिद्धम्। अस्य च वाक्यस्य ग्रामावधिकदक्षिणादिगित्यर्थः।

ग्रामात् दक्षिणाहि। अत्र आहिप्रत्ययान्तयोगे पञ्चमी विभक्तिः भवति इत्यंशेन पञ्चमी विभक्तिः प्राप्ता वर्तते। तत्र आहिप्रत्ययान्तयोगे कस्मात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी भवति इति चेत् आहिप्रत्ययान्तशब्दाः अपि दिग्वाचकाः भवन्ति। अतः तेषां योगे अपि अवधिभूतार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् पञ्चमी विभक्तिः भविष्यति। यथा ग्रामात् दक्षिणाहि इत्यादौ दक्षिणाहिशब्दः आहिप्रत्ययान्तः अस्ति। अस्य च दक्षिणादिग् इत्यर्थः। तस्याः दक्षिणादिशः अवधित्वेन चात्र ग्रामः विवक्षितः। अतः ग्रामशब्दात् पञ्चमी विभक्तिः जाता। तेन ग्रामात् दक्षिणाहि इति वाक्यं सिद्धम्। अस्य च वाक्यस्य ग्रामावधिकदक्षिणादिगित्यर्थः।

पाठगतप्रश्नाः -३

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१९. हरये नमः इत्यत्र चतुर्थी केन सूत्रेण।

२०. दैत्येभ्यः अलं हरिः इत्यत्र चतुर्थी केन सूत्रेण।

२१. स्वाहाशब्दस्य कोऽर्थः।

२२. कृष्णात् अन्यः रामः इत्यत्र पञ्चमी केन सूत्रेण।

२३. वनाद् आरात् ग्रामः इत्यत्र आराद् इत्यस्य कोऽर्थः।

२४. कृष्णात् ऋते इत्यत्र पञ्चमी केन सूत्रेण।

२५. ग्रामात् दक्षिणाहि इत्यत्र दक्षिणाहि इत्यस्य कोऽर्थः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे षट् सूत्राणि उपात्तानि। तत्रादौ अन्तरान्तरेण युक्ते इति सूत्रेण अन्तरायुक्ते अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयाविभक्तिः भवति। अन्तरेणयुक्ते अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकात् द्वितीयाविभक्तिः भवति।

कालस्य मार्गस्य वा द्रव्येण गुणेन क्रियया च सह अत्यन्तसंयोगे सति कालवाचकात् अध्ववाचकात् च शब्दात् द्वितीयाविभक्तिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति सूत्रेण भवति।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥

इति वार्तिकमपि एतत्सूत्रव्याख्यायाम् उक्तं व्याख्यातं च।

अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि इति वार्तिकमपि तत्रैव उपन्यस्तम्।

विशेषणयुक्तस्य ज्ञापके विद्यमानात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः इत्थम्भूतलक्षणे इति सूत्रेण भवति। ज्ञापकं च लक्षणमत्र।

येन विकृतेन अङ्गेन शरीरस्य विकारः प्रतीयते तादृशविकृताङ्गवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः येनाङ्गविकारः इति सूत्रेण भवति।

समम् सार्धम् साकम् इत्यादिसहार्थकशब्दप्रयोगे अमुख्यार्थवाचकात् शब्दात् तृतीयाविभक्तिः सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रेण भवति। नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलम् वषट् इति एतेषाम् अव्ययानाम् अर्थे यस्य शब्दस्यार्थस्य अन्वयः भवति तद्वाचकात् शब्दात् नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च इति सूत्रेण चतुर्थी विधीयते। अन्याराादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तिः विधीयते। एवम् सूत्राणि तेषामुदाहरणानि च सविस्तरमुपन्यस्तानि बोधसौकर्याय समेषाम् अध्येतृणाम्।

पाठान्तप्रश्नाः

अत्र परीक्षोपयोगिनः प्रष्टव्याः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. अन्तरान्तरेणयुक्ते इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

२. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखन्तु।
३. इत्थम्भूतलक्षणे इति सूत्रस्य व्याख्या विधेया।
४. येनाङ्गविकारः इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखत।
५. सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रस्य व्याख्या लिख्यताम्।
६. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखत।
७. छात्रः मासं पठति इति प्रयोगस्य सिद्धिप्रक्रियां लिखन्तु।
८. दैत्येभ्यः अलं हरिः इति प्रयोगस्य सिद्धिप्रक्रियां लिखत।
९. पुत्रेण सह पिता गच्छति इति प्रयोगस्य सिद्धिप्रक्रिया लेख्या।
१०. वनाद् आरात् ग्रामः इति प्रयोगस्य सिद्धिप्रक्रिया लेख्या।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. अन्तरान्तरेणयुक्ते इत्यत्र द्वन्द्वगर्भतृतीयातत्पुरुषसमासः। अस्य च विग्रहः अन्तरा च अन्तरेण च इति अन्तरान्तरेणौ, ताभ्यां युक्तः इति अन्तरान्तरेणयुक्तः। तस्मिन् अन्तरान्तरेणयुक्ते।
२. रामं लक्ष्मणं च अन्तरा सीता अस्ति।
३. हरिम् अन्तरेण सुखं नास्ति।
४. अन्तरा इति शब्दस्य मध्ये इत्यर्थः। अन्तरेण इति शब्दस्य च विना इत्यर्थः।
५. कालाध्वनोः इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अस्य च विग्रहः कालश्च अध्वा च इति कालाध्वानौ। तयोः कालाध्वनोः।
६. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे।
७. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे।
८. उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।। इति वार्तिकेन।
९. विना इत्यर्थः।
१०. अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि वार्तिकेन।
११. कृष्णाभक्तस्य निन्दा इत्यर्थः भवति।

उत्तराणि-२

१२. सहयुक्ते इत्यत्र तृतीयातत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति - सहेन युक्तः इति सहयुक्तः। तस्मिन् सहयुक्ते।
१३. अङ्गविकारः इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति - अङ्गस्य विकारः इति

अङ्गविकारः।

१४. अङ्गविकारः इति पदस्य अङ्गिविकारः इत्यर्थः। शरीरविकारः इति यावत्।

१५. लक्षणशब्दस्य ज्ञापकम् इत्यर्थः।

१६. इत्थम्भूतलक्षणे इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति - इत्थम्भूतस्य लक्षणम् इति इत्थम्भूतलक्षणम्। तस्मिन् इत्थम्भूतलक्षणे।

१७. उभयतः अभितः इत्यनयोः पार्श्वद्वये इति अर्थः।

१८. सर्वतः परितः इत्यनयोः सर्वेषु पार्श्वेषु इति अर्थः।

उत्तराणि-३

१९. नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च।

२०. नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च।

२१. स्वाहाशब्दस्य त्यागः इत्यर्थः।

२२. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते।

२३. आरात् दूरसमीपयोः' इति कोशप्रामाण्यात् दूरं समीपं चार्थः।

२४. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते।

२५. दक्षिणादिग्।

।।इति चतुर्विंशः पाठः।।